

УДК 27-532.41:027(477.411)«10»

Наталія Солонська

БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ XI СТОЛІТТЯ В ЙОГО ІСТОРІЇ: КОНТЕКСТ СОФІЄЗНАВСТВА

DOI: 10.58407/litopis.230416

© Н. Солонська, 2023. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1444-9354>

Історичний досвід бібліотек Київської Русі є унікальним у контексті вивчення знань про княжу добу як складника історії України. Один із історичних образів минулого, носій інформації про нього – Бібліотека Київського Софійського собору XI ст. (далі – БКСС). Соборна книгозбірня – свідчення державності княжої України. Вона є першоджерелом початків знань про Україну; про вектори міжнародних зв'язків Київської Русі; відображенням міжнародного іміджу давньоруської країни, політики; відбиває світосприйняття, особливості мислення представників епохи; формалізованим відображенням культури суспільства, соціальної картини; розвитком християнства; є артефактом збереження та використання документальної пам'яті східного християнства; оплотом християнської духовності; перебрала на себе роль осередка давньоруського православ'я. Як матеріальний об'єкт БКСС відображає рівень суспільної свідомості доби; соціально-культурологічна система, що за функціями та цільовим призначенням належить до систем суспільних; один із перших соціальних інститутів Київської Русі, структура якого є комплексною, поліфункціональною системою через взаємодію об'єктів (книгосховище, бібліотека-архів, книжний склад, скрипторії, коло книжників-перекладачів-філософів, княжа канцелярія, нижча школа). Вона відіграє важливу роль для об'єктивної реконструкції історичної реальності. Це – історична пам'ятка; пам'ятка духовної та бібліотечної культури; писемно-речове історичне джерело; бібліотечна модель своєї епохи. Вона стала взірцем для заснування монастирських бібліотек домонгольської та післямонгольської Русі, приватних книгозбірень козацької старшини, поміщицьких книжних збірань та колекцій, бібліотек вищих навчальних закладів, бібліотек Київської духовної академії, Острозької академії, сучасних українських бібліотек тощо.

Ключові слова: Бібліотека Київського Софійського собору XI ст., Бібліотека Ярослава Мудрого; історія княжої доби України; софієзнавство, бібліотечне пам'яткознавство.

Мета статті: відновлення історичної справедливості; сприяння усвідомленню українцями, представниками інших країн, насамперед – зарубіжними вченими, того, що епоха Київської Русі – це княжа доба України, невід'ємна частина української історії, а Бібліотека Київського Софійського собору XI ст., як і Софія Київська, є ознакою державності Київської Русі¹.

Ми жодним чином не заперечуємо високий професійний рівень численних праць російських учених різних поколінь, які займалися і продовжують займатися вивченням доби княжої України, її культури та літератури, оскільки вільно працюють у всьому світі єгиптологи, вавилонознавці, Китаєзнавці, індологи та дослідники інших давніх культур і цивілізацій. Але категорично протестуємо проти привласнення росіянами надбань української культури та історії. Наведемо кілька прикладів: 1) Лавровский Н.А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками: рассуждение, представленное в Историко-филол. фак-те Санкт-Петербург. ун-та на степ. магистра рус. словесности (Санкт-Петер-

¹ Грушевський М.С. Вступний виклад з давньої історії Русі, проголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Записки Наукового товариства Тараса Шевченка*. 1894. Т. 4. С. 4–12; Його ж. *Історія України-Русі*: В 11 т., 12 кн. / Інститут історії України АН УРСР. Київ: Наукова думка, 1991. (Пам'ятки історичної думки України). Т. 1: До початку XI в. 643 с.; Т. 2: XI–XIII в. 633 с.; Його ж. Три академії. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Ф. 10. Спр. 14854. Арк. 1–17.

бург, 1853). Не могли «русские» спілкуватися з греками в 911 р., бо Росії тоді ще не існувало; 2) Срезневский И.И. Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.: общее повременное обозрение: труд И.И. Срезневского. 2-е изд. (Санкт-Петербург, 1882); 3) Никольский Н.К. Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений: X–XI вв. (Импер. АН; Отд-ние рус. яз. и словесности. Санкт-Петербург, 1906); 4) Рейсер С.А. Хрестоматия по русской библиографии с XI в. по 1917 г. (Мин. культуры РСФСР; Упр-ние учеб. заведений. Москва, 1956) – «русской библиографии» не було в XI ст.; 5) Тихомиров М.М. «Русская культура X–XVII веков» (Москва, 1968). Не змінюється імперська позиція щодо України і в XXI ст.: Тутолмина С.Н. Русские певческие Триоди древнейшей традиции: автореф. дисс... канд. искусствовед. (Санкт-Петербург, 2004) і т. д. Цей список праць, що свідчить про присвоєння української історії та культури впродовж століть, доволі великий.

І в науці, і серед широких кіл громадськості назва «Бібліотека Київського Софійського собору XI ст.» асоціюється і «поєднується» з назвою, що побутує століттями, – Бібліотека Ярослава Мудрого. У монографіях, статтях використовуються і визначення: давньоруська бібліотека, перша державна бібліотека, великокняжа бібліотека, княжа бібліотека, Софійська бібліотека, бібліотека при Софійському соборі, бібліотека Софійського собору в Києві, соборна бібліотека. **Мета нашого дослідження** – довести історично об'єктивну назву: *Бібліотека Київського Софійського собору XI ст.*, оскільки Бібліотека Ярослава Мудрого, подарована великим князем храму, про що є згадка в «Повісті временних літ» (1037 р.), є тільки частиною фонду соборної книгозбірні²; підкреслити включення нами до джерельної бази дослідження БКСС ієротопічного простору собору, його фресок і мозаїк³. До речі, ледь помітний напис на фресці свт. Василя Великого в Георгіївському вівтарі Софійського собору та інші історичні свідчення дають підстави для висновку, що будівництво храму було зніційовано князем Володимиром Великим⁴. Так, В.В. Корнієнко виявив пам'ятки давньоруської літератури на фресках Георгіївського приділу Софії Київської⁵, а Т.М. Рясная дослідила прихований живопис⁶.

Значною складністю дослідження історії вивчення БКСС є те, що книги з неї як матеріальні свідчення епохи майже не збереглися, але простежуються по книгах XIV, XV і навіть XVI ст.

Джерельна база дослідження: «Повість временних літ», Галицько-Волинський літопис, Іпатський літопис, Радзивілівський літопис, Новгородський перший літопис, Новгородський літопис за Синодальним харатейним списком, Троїцький список Новгородського першого літопису, Никонівський літопис, Тверський літопис, Софійсько-Новгородські літописи, Львівський літопис, літопис Длугоша, Софійський хронограф, Новгородська кормча, Успенський збірник XII–XIII ст., Никонівський звід, Еллінський та Римський літописець, Києво-Печерський патерик, житія (патерики, прологи тощо) та інша житійна література, хроніки (Бельського, Меховського, Стрийського, Софоновича, Дітмара), літописні зводи, временники, Степенні книги, Палеї, Златоуст та інші збірники релігійно-морального змісту, торжественики, Столовець Геннадія, «Изборник Святослава» 1073 р., «Изборник» 1076 р., твори Кирила Туровського, Климента Смоленського та ін.⁷, фрески

² Грушевський М.С. Три академії. Арк. 1–17.

³ Солонська Н. Київський Софійський собор як доказова база існування бібліотеки XI ст. при ньому та книжної культури княжої доби України. *Православ'я в Україні: зб. за мат. VII Міжнародної наук. конф., присвяч. 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017)*. Київ, 2017. Ч. 2. С. 151–161.

⁴ Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору як історичне джерело атрибуції фонду його бібліотеки XI ст. *Православ'я в Україні: зб. ст. до 400-річчя з часу відновлення православної Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феоданом*. Київ, 2020. С. 247–266; Нікітенко Н. Мозаїки Софії Київської. Київ: Вид-во «Горобець», 2018. 396 с.

⁵ Корнієнко В. Нововиявлені пам'ятки давньоруської літератури на фресках Георгіївського приділу Софії Київської. *Мозаїанські читання 2008 р.*: зб. наук. пр.: Церква і музеї: втрапи XX ст. Київ, 2009. С. 325–330; Його ж. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст.) / НАН України, Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Національний заповідник «Софія Київська». Київ: Вид-во «Горобець», 2010. Ч. 1: Приділ св. Георгія Великомученика. 2010. 464 с.; Ч. 2: Приділ св. апостолів Петра і Павла. 2010. 270 с.; Ч. 3: Центральна нава. 2011. 399 с.; Ч. 4: Приділ св. Іоакима та Анни (північна сторона). 2014. 653, [2] с.; Ч. 5: Приділ св. Іоакима та Анни (південна сторона). 437 с.; Ч. 10: Північні сходова вежа та хори: У 2 т. Т. 1. 487 с.; Т. 2. 527 с.; Його ж. Псалтир в графіті Софії Київської. *VIII давньоруські історико-філософські читання «Філософські ідеї в культурі Київської Русі». Пам'яті видатного українського філософа В.С. Горського*. Київ, 2016; Корнієнко В., Капоріков Д., Шевчук В. Свідчення особливого пошанування фрескового образу Богородиці Оранти у Софії Київській. *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 44–51.

⁶ Рясная Т.М. Прихований живопис Софії Київської. Питання атрибуції. *Софійські читання: Мат. V Міжнародної науково-практичної конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (28–29 травня 2009 р.)*. Київ, 2010. С. 148–156.

⁷ Солонська Н.Г. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого. *Архівознавство. Археологія. Джерелознавство: міжвідомчий зб. наук. пр.: джерелознавчі дисципліни*. Київ, 2001. Вип. 3. С. 209–236.

Софії Київської⁸. До джерельної бази дослідження БКСС залучаємо також ієротопічний простір собору⁹.

Іконописним джерелом книгозбірні храму ми вважаємо також розписи його стін, де давні майстри відбили образи святителів Григорія Богослова, Климента Римського, Василя Великого, Іоана Златоуста, Григорія Ниського, Григорія Чудотворця та ін. Зображено в соборі й дев'ять блаженств Євангельських та царів Давида, Соломона, Осюю, Ісхонію, Манасію, пророків Мойсея, Михея, Ісайю, Іезекіїля, Малахія, Амоса та ін.¹⁰ Під самою банею – євангеліст Марк, євангеліст Іоан, 12 апостолів, уривки з творів яких й імена зустрічаються в «Изборнике Святослава» 1073 р.¹¹ Отже, праці цих отців Церкви були відомі майстрам-будівельникам храму та зберігалися у БКСС, звідки й запозичено сюжети. Це, зокрема, підтверджено і в неопублікованій праці М.Д. Макаренка «Найдавніша стінопис України»¹². Його мистецтвознавча розвідка становить інтерес не тільки з погляду розширення знань про великокняжчі часи взагалі, а насамперед тим, що «під час реставраційних робіт, що проводилися у 1923 р., під шарами нової тиньки було відкрито постать стоячої святої. Це жінка ще молодих років, яка стоїть по прийнятому в релігійному малярстві звичаю – обличчям до глядача з свіжим повним обличчям, з книжкою (Євангелієм) (підкреслено нами – Н.С.) у лівій руці». І далі: «З під його збірок (одягу – Н.С.) виступає (sic!– Н.С.) ліва рука святої, яка тримає закриту книжку (підкреслено нами. – Н.С.) (майже у вертикальному напрямі)»¹³. «Крім Євангелія, що тримає вона в лівій руці, в розписі нема інших (sic!– Н.С.) вказівок на те, хто вона така». Отже, книга – це ще й ознака належності до певного прошарку суспільства. Давній майстер зобразив проповідницю, про що свідчить Євангеліє, «яке вона тримає однією рукою, а другою, лівою, здається, вказує на нього. Між такими відомими в агіологічній літературі постатями хотілося б назвати Ніну рівноапостольну (†365 р.)». Утім, М.Д. Макаренко припускає, що жінка, зображена давнім майстром, могла бути й свята Текла¹⁴.

Історіографія проблеми. БКСС згадується в безмежній кількості монографій і статей, в усіх, по суті, працях, де йдеться про культуру Київської Русі, Ярослава Мудрого тощо. Пряме чи опосередковане звернення до Бібліотеки Ярослава Мудрого та її фонду знаходимо в доробку таких науковців, як: митрополит Євген Болховітинов, С.В. Бондар, М.Ю. Брайчевський, С.О. Висоцький, М.П. Візир, Т.В. Горбаченко, Д.С. Гордієнко, В.С. Горський, М.С. Грушевський, С.О. Єфремов, Я.П. Запаско, В.С. Іконников, архієпископ Ігор Ісіченко, В.В. Корнієнко, В. Коровник, М.І. Костомаров, М.Ф. Котляр, А.Ю. Кримський, І.П. Крип'якевич, К. Куєв, Г.Н. Логвін, М.О. Максимович, Ф.П. Максименко, Н.М. Нікітенко, митрополит Іларіон Огієнко, В.М. Перетц, М.М. Пещак, Н.Д. Полонська-Василенко, А. Поппе, О.І. Повстенко, В.М. Ричка, О.М. Сліпушко, Н.Г. Солонська, І.Я. Франко, І.В. Ягич та ін.

Тему заснування Софії Київської відбито, зокрема, у таких працях: П.Г. Лебединцев – «О св. Софии Киевской», «Описание Киево-Софийского собора», «София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор»; О.М. Муравйов – «Киево-Софийский кафедральный собор»; М.М. Оглоблін – «Киево-Софийский первый на Руси кафедральный древнейший между всеми ныне существующими русскими храмами собор»; І.М. Скворцов (протоієрей) – «Описание Киево-Софийского собора»; Ф.І. Шмідт – «Киевский Софийский собор» тощо.

М.П. Візир вважає, що в XI ст. в Києві з'явилися два типи бібліотек – князівська і соборна. Пізніше науковець пише про новий тип «великокнязівського сховища, нерозривно пов'язаний з київським книгописанням», про те, що «у другій половині XI ст. з'явився новий тип бібліотеки – монастирська». І нараховує понад 70 такого типу бібліотек¹⁵.

⁸ Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору... С. 247–266.

⁹ Демчук Р.В. Софія Київська як ієротопічний проект. *Софійські читання: Мат. VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові зрані пізнання» (26–27 травня 2011 р.)*. Київ, 2013. С. 49–55.

¹⁰ Степовик Д.В. Історія української ікони Х–XX ст. Київ: Либідь, 1996. 440 с.; Дідух Л.М. Про один маловідомий християнський сюжет на іконах давньоруського часу. *Софійські читання: Мат. V Міжнар. наук.-практ. конф. «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (28–29 травня 2009 р.)*. Київ, 2010. С. 51–61; Шуміло С. Твори преподобного Єфрема Сирина в Київській Русі. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 91–98; Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору... С. 247–266; Солонська Н. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого... С. 209–236.

¹¹ Бойко М. 900 років української бібліографії. *Календар-альманах Нового шляху*. Торонто, Онтаріо: Новий шлях. 1982. С. 135–145; Пещак М.М. Бібліотека Ярослава Мудрого й зародження в ній бібліографічного опису. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ, 1999. Вип. 2. С. 219–227.

¹² Макаренко М. Найдавніша стінопис України [стаття]. 1924. *Фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Спр. 17675. 21 арк.

¹³ Макаренко М. Найдавніша стінопис України. С. 11.

¹⁴ Там само. С. 13–14.

¹⁵ Візир М. Ярослава бібліотека. *Соціалістична культура*. 1990. № 2. С. 26–27; № 3. С. 12–13.

Використано **методи** пізнання – аналіз і синтез, індукція та дедукція, логічний метод, порівняльний, ретроспективний, історико-ситуаційний, історико-книгознавчий, методологічні підходи: ентелехійний, аксіологічний, праксеологічний, регулятивний, семіотичний, а також – історичної епістемології, тобто теорії історичного пізнання (охоплює історіософію й історіографію), об'єктом якої є знання про минуле; оцієнтистський, що досліджує історичні явища та зв'язки та ін.

Новизна статті. Відомості про Бібліотеку Ярослава Мудрого, яка є, як ми доводимо, складником Бібліотеки Київського Софійського собору XI ст., обмежуються переважно інформацією з російських наукових праць і праць учених, які стояли й стоять на позиції привласнення української культури. Дослідження Бібліотеки Київського Софійського собору XI ст. – зріз дослідження джерел давньої української національної культури й державності княжчої України. БКСС дає новий ракурс на час заснування Софії Київської, спираючись на логіку й основи функціонування соборної книгозбірні будь-якого православного храму, передусім кафедральних соборів. Бібліотеку Київського Софійського собору XI ст. розглянуто як, свого роду, адекватну реконструкцію історичних явищ та підґрунтя для історичних досліджень киево-руської епохи; як конкретний феномен цивілізаційного порядку; особливий й унікальний історичний об'єкт для відтворення картини знань про минуле, джерело системного пізнання епохи. Це – соціальний інститут, що базується на писемній киево-руській традиції.

Виклад матеріалу. Бібліотека – один із визначальних факторів національної культури. Завдячуючи соціальному утворенню, що відбиває філософію часу та людську думку епох, яким є бібліотеки, є відомими давні культури, давні держави, їх показник висоти амплітуди цивілізаційного розвитку суспільства, зокрема й давньоруського.

Під час вивчення історії БКСС XI ст. маємо справу з ретроспективним пізнанням об'єкту, що полягає в послідовному проникненні в минуле. Це дозволяє реалізувати нам структурно-діахронічне дослідження. Перебуваючи в «синхронній площині» часу, БКСС, як «акт раціональної свідомості», набуває нову функцію, переходячи в «площину діахронії». В історії науки постановка питання в такий спосіб є питанням зміни парадигм, ядра наукової теорії.

У літописах є три згадки про Софію Київську: 1017, 1022 і 1037 рр. Стаття «Повість временних літ» 1037 р., на нашу думку, – тільки модель події. Так, автори колективної монографії «Давня історія України» зазначають, що відомості про закладення Святої Софії повторюються в джерелах двічі під різними роками, і покликаються на «Новгородскую 1-ю летопись» (з 1017 по 1041 рр.)¹⁶. Однак Н.М. Нікітенко статтю давньоруського літопису про заснування Софії Київської під 1037 р. піддає сумніву, висуваючи вагомі аргументи, що ґрунтуються на науково-практичних дослідженнях Софії та їх результатах¹⁷. Висновки вченої підтримує й В.В. Корнієнко¹⁸ та інші науковці.

Спробуємо реконструювати модель історичної події. Вона «фіксує» знання про конкретну реальність у формі «наукового історичного факту» (факту-знання), що є результатом аналізу історичних джерел і являє собою певною мірою адекватну історичним подіям реконструкцію минулого¹⁹.

БКСС є писемно-речовим історичним джерелом, оскільки розглядається як об'єкт історичного та спеціально джерелознавчого вивчення. Аксіологічний (ціннісний) підхід дає можливість оцінити соборну бібліотеку як історичний факт та явище епохи.

Ідея звести в Києві собор, подібний до величі Константинопольського, належали князеві Володимирі, батькові Ярослава, який і реалізував розпочату справу²⁰.

Софія Київська постає як велична п'ятинефна хрестовобанна споруда з 13-ма банями. З північного, західного та південного боків вона охоплена двома рядами відкритих галерей. Із заходу до собору було прибудовано дві башти. Широкі гвинтові сходи вели на церковні хори або полаті, що розташовувалися у двох масивних баштах (південно-західні і

¹⁶ Див.: Культура. Давня історія України: У 2 кн. / П.П. Толочко, Д.Н. Козак, С.Д. Крижицький [та ін.]. Київ, 1995. Кн. 2. С. 159–181

¹⁷ Нікітенко Н.М. Свята Софія. Історія в мистецтві / Національний заповідник «Софія Київська»; НАН України, Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ: Академперіодика, 2003. 332 с.; Нікітенко Н., Корнієнко В. Древнейшие граффити Софии Киевской и время ее создания / НАН України, Інститут української археографії та історичного джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2012. 231 с.; Нікітенко Н.М. «День народження» Софії Київської: давність і сьогодення. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: зб. наук. пр., присвячених 170-літтю з дня народження академіка Ф.І. Успенського (1845–1928)*. Київ, 2016. Вип. 5. С. 243–258.

¹⁸ Корнієнко В. Графіті з апокаліптичним сюжетом в Софії Київській. *Історія релігій в Україні*. Львів, 2007. Кн. II. С. 524–530; Його ж. Корпус графіті Софії Київської (XI – поч. XVIII ст.). – Багатотомне видання, починаючи з 2010 р.

¹⁹ Солонська Н.Г. Теоретико-методологічні засади вивчення давньоруських бібліотек. *Розвиток бібліотечної науки, освіти, професії в умовах інформатизації суспільства: Тези Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2007. С. 39–41.

²⁰ Нікітенко Н. Мудрість Ярослава – якою вона була насправді. *Віче*. Київ, 2000. № 9. С. 123–135.

північно-західні роги собору). У Києві, одному «з культурно-історичних центрів світового значення», що зажив у всьому середньовічному світі слави як «колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давности і величезного значіння, як експонат середземної культури для Східної Європи і Євразії, що так могутно часами організовував і електризував своєю енергією і творчістю людські сили на величезних просторах цієї ділянки земної кулі»²¹, і було засновано бібліотеку. І в цьому розкішному соборі й розміщувалася бібліотека.

Однак давньоруський письменник закарбовував у літописі не дату заснування бібліотеки собору, не започаткування формування її фонду. У ПВЛ відбито згадку про дорогий подарунок сюзерена храму. Запис у ПВЛ про «книги многи» свідчить, що Софійський собор було закладено не в 1037 р. То – перша літописна згадка про нього. Дар від князя Ярослава тільки поповнив, збагатив фонд БКСС. То був добродійний вчинок. І саме це відбиває стаття 1037 р. в ПВЛ: віддання належної шани сучасників Ярославу І; данина вдячних підданих своєму князеві за благодійництво, «збірна йому похвала» (за А. Поппе)²² за вчинок, який настільки вразив його співвітчизників та їх нащадків висотою духу, що весь книжковий фонд Київського Софійського собору надалі стали називати «Бібліотекою Ярослава Мудрого».

Якщо Київський собор закладено в 1011 р. (українськими вченими відкрито фрески, які датуються 1011 р.), то це ще часи княжіння Володимира Великого. Приватна бібліотека Ярослава І не могла тут фігурувати, адже він уперше посів київський стіл у 1016 р. й остаточно в 1019 р.

Узагалі, вислів «заснування бібліотеки Ярослава Мудрого», що мігрує по сотнях наукових і популярних праць, тим більше, що йдеться про Бібліотеку Київського Софійського собору, не зовсім точний. БКСС не засновувалася, у сучасному розумінні слова, вона була його невід'ємною частиною від початку будівництва, частиною храму згідно з постановами Вселенських соборів (до речі, у стінопису Софійського собору відбито Перший Вселенський собор)²³, Студійним уставом та ін.

Автор ПВЛ, людина освічена і богослужняна, міг і не згадати в літописі про книгозбірню храму. Це – апріорі безперечний факт, який не потребує спеціальних доказів, оскільки православна церква, тим більше собор, не могли не мати свого книгозховища: християнська культура невіддільна від книги. Молитва читається. Богослужба потребувала певної кількості книг для її ведення, співочої рукописної книжності для піснеспіву.

Якщо ми спробуємо реконструювати картину формування власної княжої книгозбірні, то, зрозуміло, жодних точно фіксованих записів щодо цього не знайдемо. Тут слід керуватися аналізом навколишньої обстановки тих часів, логікою атрибуції та оцінки історичних подій. Коли Ярослав почав накопичувати книги? У Новгороді чи в Києві, коли обійняв київський стіл? Якийсь облік, щось на кшталт інвентарних записів, мабуть, вівся: книги були дуже дорогі. Частково певну систематизацію та книжковий облік, спроби бібліографічних описів, що відзначено М.М. Піщак, відбиває «Изборник Святослава» 1073 р.²⁴ Вчена вважає цю пам'ятку частиною фонду БКСС, виходячи з того, що основа тексту, інструктованого в джерелі, нагадує сучасні книжно-бібліотечні класифікатори: основний текст тому спочатку поділено на провідні рубрики, їх вона іменує тематичними циклами. У межах кожного з них знаходяться підрубрики або підрозділи тематичних циклів, і на самому нижньому рівні сегментації тексту є фрагменти енциклопедичних статей, ряд конкретних авторів та їх творів²⁵. Структура «Изборника» асоціюється з тематичною класифікацією в бібліотечній справі²⁶.

Здавна для церковного начиння (священних посудин, зокрема), богослужбового одягу священників (риз), літургійних книг виділялося окреме приміщення в південній частині олтаря – дияконник (гр.: *διακονικόν*, лат. *diacanicum*) – ризниця (ризосховище), чи окреме місце. Дияконник розміщувався в одній із апсид. Як правило, священні ризи, посудини зберігаються в спеціальних шафах, книги – на полицях, решта речей – в шухлядах столів. Сховища намагаються облаштувати в правій, південній частині храму. Біля південної сті-

²¹ Грушевський М.С. Три академії. Арк. 1–17.

²² На цей висновок польського вченого десятиліттями ніхто в науковому світі не звертав увагу, продовжуючи суперечки щодо часу заснування Київського Софійського собору.

²³ Ковалевська О.О. До питання ідентифікації світських постатей у композиції Першого Вселенського собору в стінописі Софійського собору в Києві. *Софійські читання: Мат. VI Міжнар. наук.-практ. конф. «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання» (26–27 травня 2011 р.)*. Київ, 2013. С. 70–80.

²⁴ Піщак М.М. Бібліотека Ярослава Мудрого... С. 29.

²⁵ Там само. С. 226.

²⁶ Там само.

ни ставився стіл, на якому розкладають ризи, приготовлені для чергового богослужіння²⁷. Усе це гармонійне щодо образно-символічного та знаменного змісту соборної архітектури, внутрішнього оформлення, іконопису, убранства та начиння храму, священнодій.

У Софії Київській жертвовник та дияконник знаходяться в бокових олтарях. Їх прикрашають фрескові композиції, що відбивають оповіді про Діву Марію (приділ Іоакіма та Анни) і про діяння апостола Петра (приділ Петра і Павла). Цей принцип використано і в бібліотеках Софії Полоцької, Михайлівського Золотоверхого, Видубицького, Загорівського, Різдово-Богородицького (Волинь, XIII ст.), Почаївського (Почаївська Свято-Успенська лавра), Дерманського (поблизу Острога), Городиського (Белзьке воєводство) та ін. монастирів.

Поклав Ярослав «книги многы», за ПВЛ, у клеті. Кліть – старослов'янське слово, українське – «кліть», означає, згідно з різними тлумачними словниками, приміщення для збереження майна при хаті, окрему комору, часто в окремій прибудові²⁸. Важлива деталь: «кліти» вживаються в ПВЛ у множині. Тобто, книг було-таки багато.

Традиційне давньоруське житло, навіть дуже великого розміру, створювалося нанизуванням одноманітних невеликих клетей. «Клітьовий» принцип було покладено і в основу грандіозної храмової споруди. Клеті вже були підготовлені в Софії для розставлення книжок, привезених великим князем. Питання перше: як міг писати про «клеті» автор ПВЛ, якщо тих ще не було. Нонсенс. Питання друге: якщо собор ще не зведено, де залишає свій дарунок суворий, вимогливий, ощадливий князь: кидася книги, кожна з яких коштує ледь не ціле селище, напризволяще? Собор був готовий розмістити в своєму приміщенні книги, інакше привезені князем книги залишилися б просто неба.

За логікою, собор закладається, зводиться, у ньому починаються внутрішні оздоблювальні роботи. Художники-фрескісти повинні були мати для створення художніх композицій літературу з ілюстраціями й текстом: інакше звідки б з'явилися на стінах храму зображення святих та ще й з підписами, текстами. Навіть найталановитіші з майстрів-художників не могли «по пам'яті» відтворювати сюжети, сцени (приміром, євангельський цикл спочатку складався з 16 сцен), а тим більше – писати текст, що є культурно-символічним способом філософського осмислення навколишнього світу. Але в жодному архівному джерелі, навіть у ПВЛ, про підготовчий період будівництва собору не йдеться. Утім, є результат, якому вже понад 1000 років і який століттями досліджують науковці різних країн.

Художники-фрескісти користувалися не книгами з приватної бібліотеки князя Ярослава Мудрого (її тоді ще не було в розпорядженні майстрів), а книжним зібранням собору (книгосховищем), хоча богослужба не велася (книги для проведення служби мають бути освячені митрополитом). На нашу думку, у сакральному просторі Софії Київської зафіксовано сюжети з книг, що належали до початкового фонду її бібліотеки. Сюжети фресок та мозаїк відповідають змісту давніх книг²⁹. Так, Ісус Христос (фреска над Орантою) зображений у Софійському храмі з книгою в руках; Євхаристія – мозаїка центральної апсиди Софійського собору – є прямим свідченням функціонування православного храму, а отже – і його бібліотеки. Ці сюжети, образи святих та отців Церкви, уривки з написаних ними творів пізніше буде відбито в «Изборнике Святослава» 1073 р., у «Повісті временних літ» та ін.

Стрункість і витонченість задуму художнього оформлення Софії, чим до сьогодні вона вражає нащадків, базувалася на визначеному, добре підбраному книжковому ресурсі, що і створив гармонію в камені³⁰.

Київська Русь веда активну міжнародну політику, існували дипломатичні відносини з різними країнами. Князь, який спілкувався з іноземцями, не міг не чути, не знати про наявність бібліотек в інших державах (приміром, Александрійську бібліотеку), про багаті власні книгозбірні перших державних осіб Візантії тощо, адже недарма взірцем для побудови Софії Київської була Софія Константинопольська³¹. Невипадково літописець під-

²⁷ Бондар С.В. Православний храм і церковне начиння як джерело для реконструкції філософсько-історичних уявлень Давньої Русі. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2006. Кн. 2. С. 33–42.

²⁸ У давні часи для книг виготовляли спеціальні шафи з полицями, ящиками, відсіками; книги зберігали в світлому, теплому приміщенні, поряд із різницею, де були столи та стільці. Так, «на палатах» Успенської церкви, що у м. Владимир на Клязьмі, розміщувалися не тільки книги, а й дорогі тканини, срібло. Книги, гроші, коштовності, тканини, церковне начиння зберігалися в теремі. Імовірно, цю ідею запозичено із бібліотеки Софійського собору в Києві.

²⁹ Солонська Н. Фрески та мозаїки Київського Софійського Собору... С. 247–266.

³⁰ Повстенко О. Фрески і мозаїки Св. Софії. *Рідна Нива*. Вінніпег, 1978. С. 140–147.

³¹ Можна припустити, що Ярослав, а також майстри-будівельники знали про бібліотеки, що будувалися вони з протипожежними засобами, були поділені на дві частини: книгосховище і читальну залу; книжкові шафи вироблялися з кедру, щоб уберегти від комах; книги каталогізувалися, а керували бібліотеками видатні вчені та письменники; службовий персонал складався, як правило, з рабів першої особи.

креслює, що князь читав і вдень і вночі. Книги він дуже любив. Ярослав у 1037 р. вже 21 рік як при владі. Мав можливість зібрати велику, як на той час, бібліотеку. Тобто, весь спектр рукописної книжкової продукції, який мав місце на той час в Європі, міг бути певною мірою у фонді приватної бібліотеки.

Спосіб поповнення храмової бібліотеки: дарунки гостей, іноземців, що перебиралися в Київ для тимчасового проживання, іммігрантів, мандрівників, купівля, результат дипломатичних поїздок, торговельні каравани та операції, продукція діяльності скрипторію при Софійському соборі (переписування, переклади) і т. д.

Болгарський учений Е. Георгієв наводить висновок М. Щепкіної про те, що під час війни (968–971) між імператором Іоаном Цимісхієм і київським князем Святославом, який підпалив Преслав, частину Симеонової бібліотеки було перевезено до Константинополя, де та зберігалася до смерті Іоана Цимісхія, тобто до 986 р. А «після шлюбу цариці Анни з київським князем Володимиром, що стався за імператора Василя II, в результаті договору слов'яни більшу частину книжок із цієї бібліотеки перенесли до Києва, доказом чого є руські записи XI–XII ст.»³².

Питання про обсяг книжного зібрання БКСС досі залишається дискусійним. Існують ґрунтовні дослідження іноземних учених щодо кількості книг за середньовіччя: зокрема, розрахунки за числом монастирів, церков і т. д. Однак XI ст. у цих працях не виокремлюється. Як правило, подається великий проміжок часу: XI–XVII чи навіть XI–XVIII ст.

Сьогодні ми піддаємо критиці висновки деяких науковців, а також і власні, зроблені свого часу під впливом чужих авторитетів, доволі відомих, щодо визначення фонду БКСС як імовірного. Нижче обґрунтуємо цю думку.

Насамперед, кількість книг, потрібних для богослужіння в православному храмі, відома: приблизно 29 одиниць. Згідно з 19-м правилом Шостого Вселенського собору в церквах мали читатися повчальні твори отців Церкви. Студійський (Χάρτης σπουδαίων) та Єрусалимський устава (Τυτκὸν τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγίου Σάββα) перераховують твори, необхідні для виголошення в ході служби.

Літургія (грец. Λειτουργία – «служіння», «загальна справа») – головне християнське богослужіння в храмі, під час якого здійснюється таїнство Євхаристії (подяки), – посідає перше місце серед церковних служб і є спільним служінням. Літургічні книги (алфавітні стихирі, апостольські настанови, апостольські перекази, Євхологій, Палімпсест, Требник, Устав тощо) і Святе Письмо виконували також і роль навчальних посібників. Псалтир і Часослов залишалися букварями й підручниками для навчання грамоти до XIX ст. включно. У ПВЛ, у Києво-Печерському патерику, Житті Феодосія, «Поученії» Володимира Мономаха зустрічається чимало цитат із Псалтиря. Літургії завдячуємо привнесенню в Київську Русь книжної культури, книжної науки, переписуванню рукописних книг, поширенню читання, фундації бібліотек, створенню шкіл. У БКСС, звичайно, було найбільше богослужбової літератури, творів отців Церкви.

При реєстрації давніх книг застосовували описи: головний, додатковий, описи книг, що надійшли³³.

Із праці в працю щодо кількості книг у Бібліотеці Ярослава Мудрого переходить цифра: приблизно 960 книг. Жодного разу ця статистика не підкріплюється, не подаються роз'яснення, звідки одержано такий висновок. При чому ще й не враховується співоча рукописна книжність, а вона чимала. Тому ще раз підкреслимо: необхідно дослухатися думки мудрого давнього літописця, який написав: «книгы многы». І цим поставити крапку на питанні обсягу фонду БКСС.

Належить піддати подальшому аналізу припущення, які робляться в багатьох наукових працях щодо розміщення книгозбірні на хорах собору. Поширене твердження, що бібліотека розміщувалася на хорах або в одній із галерей храму. Приміщення на хорах просторі, світлі. У Софії тут чотири підбанні простори справа і чотири таких самих зліва від центрального нефа об'єднано в один зал. Освітлення простору хорів забезпечується вікнами у барабанах куполів, яких над ядром Софії Київської поставлено тринадцять. Стіни хорів прикрашено ветхозавітними сюжетами. У всіх банях на хорах і під хорами написано монограми Христа та архангелів у медальйонах (див. працю Г.Н. Логвина³⁴). М.Ф. Котляр

³² Георгиев Е. Иоанн Экзарх болгарский – философ-идеолог восходящего феодализма в Средневековой Болгарии. *Старобългаристика*. 1980. Т. 1. С. 20–30.

³³ Докладніше див.: Перетц В.Н. Отчет об экскурсии Семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июня 1915 года: с приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубецкого монастыря. Киев: Тип-я Имп. Ун-та св. Владимира, 1916. 221 с. Видання зберігається в НБУВ і є раритетним.

³⁴ Собор Святої Софії в Києві: [книга-альбом] / Упорядник Г.Н. Логвин, Н.Г. Логвин; автор тексту Г.Н. Логвин. Київ: Мистецтво, 2001. 349 с. Див. у цій монографії: Архітектурно-будівельна біографія Софійського собору та її дослідження. С. 30–43; Будівельні матеріали і конструктивна структура Софійського собору. С. 48–58; Система розписів Софійського собору. Жанри і стиль. С. 58–73; Мозаїки Софійського собору. С. 100–145; Визначення

припускає, що книгозбірні в Софійському соборі було відведене місце в одній з апсид, можливо, у башті собору (1978)³⁵; М.Ю. Брайчевський (1998) – що бібліотека, як і скрипторій, знаходилася в Михайлівському приділі³⁶.

На нашу думку, поліструктурність давніх бібліотек виражалася навіть у тому, що «книжні сховища» слугували й місцями збереження документів, різниці з церковними речами та казною церкви розглядалися городянами як їхня міська власність³⁷.

За давньоруських часів архіви та бібліотеки були єдиною структурою. Архіви як інституціональні структури суспільства існують з античних часів. Є відомості, що в Києві архіви були при церквах Св. Іллі, Богородиці чи Десятинній. Однак неможливо «вичерпно описати архів суспільства, культури, цивілізації; безперечно, навіть архів будь-якої епохи»³⁸. Тим більше, такої віддаленої від сьогодення держави як Київська Русь.

Ми пропонуємо ввести поняття *одиноці збереження соборного архіву* і визначаємо її як будь-який матеріальний об'єкт, котрим «можна скористатися для передачі інформації в суспільстві». Цей висновок збігається з поглядами С.Г. Кулешова на документ як на «будь-який матеріальний носій (речовий об'єкт) соціальної інформації»³⁹. С.Г. Кулешов зазначає, що «в історичному джерелознавстві існує концепція, згідно з якою документами визнаються лише ті джерела, що мають мовне ототожнення (тобто, тільки письмові)»⁴⁰.

Відмінності між поняттями рукопис (актові документи входять у поняття «рукописи») та рукописна книга, архівний документ, збірка документів та рукописна книга як об'єкти археографії, джерелознавства, текстології глибоко та всебічно проаналізовано Л.А. Дубровіною⁴¹. Учена вказує на процес поширення поняття «документ» на поняття «книга», «архівний документ» (думка особливо важлива для побудови концепції великокняжого архіву).

Сукупність фонду документів, що дедалі нагромаджувався в Київській Русі, і є прообразом, за М.Ю. Брайчевським, першого державного архіву⁴². Документні матеріали (книги, тексти, акти, устами, статuti тощо) є спонтанними чи організованими формами представлення будь-якого суспільства.

Можна припустити, що в архіви БКСС зберігалися послання, державне та приватне листування, листування релігійних діячів, «Руська Правда», церковні устами Аскольда, Володимира, Ярослава, «Заповіт Ярослава Мудрого», грамоти (тому й бібліотека-архів). Найдавніші рукописи, що дійшли до нас (Остромирове Євангеліє, обидва «Изборники», 1073 та 1076 рр.), теж, як вважають І.Я. Франко та М.Ю. Брайчевський⁴³, походять з київського архіву.

У великокняжому архіві зберігалися й документи, що відбивали напрями діяльності верховного апарату державної влади, – економічний, судовий, адміністративний, дипломатичний, військовий, церковної ієрархії, приватного порядку, договори Візантії з Київською Руссю (мали, зокрема, форму пожалуваних грамот – хрисовул) тощо. Дипломатичний архів допомагає відтворенню подій, явищ, процесів, історії форм розвитку суспільної свідомості, історії суспільних відносин, психології давньоруських людей, причетних до цих фактів та ін.

майстрів мозаїк і фресок Софійського собору. С. 146–159; Декоративні оздоби Софійського собору. С. 160–166; Кольорові ілюстрації. С. 168–346.

³⁵ Котляр М.Ф. Ярослав Мудрий: до 1000-річчя з часу народження. *Український історичний журнал*. 1978. № 6. С. 89–101; Котляр М.Ф. Київська Русь: культура, традиції. Київ: Наукова думка. 152 с.; Котляр М.Ф. Великий князь Київської Русі Ярослав Мудрий. *Рідний край* (Буенос-Айрес). 1978. 31 серпня.

³⁶ Брайчевський М.Ю. Бібліотека Ярослава Мудрого. *Наука і життя*. 1964. № 7. С. 28–30; Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства. Київ: Наукова думка, 1989. 296 с.

³⁷ Солонська Н.Г. Богослужбова співоча книга в Бібліотеці XI ст. київського Софійського собору. *Православ'я в Україні: Українська Церква в історії українського державотворення. До 100-ліття Української Революції, державного органу в справах релігій та боротьби за автокефалію (20 листопада 2018 р.)*: зб. за мат. VIII Міжнар. наук. конф. Київ, 2018. С. 732–746; Її ж. Давньоруська бібліотека як поліфункціональна система та як творення в системі культури Київської Русі. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 60. Т. 1. С. 9–20.

³⁸ Фуко М. Археологія знання / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Вид-во С. Павличко «Основи», 2003. 326 с.

³⁹ Кулешов С.Г. Про значення поняття «документ». *Бібліотечний вісник*. 1995. № 1. С. 1–4; Його ж. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. Київ: УкрІНТЕІ, 1995. 195 с.

⁴⁰ Кулешов С.Г. Документальні джерела наукової інформації... С. 50.

⁴¹ Дубровіна Л.А. Рукописна книга як об'єкт національного бібліографічного репертуару України в контексті поняття «писемна пам'ятка» та її автора. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ. 1999. Вип. 2. С. 185–198; Її ж. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / АН України, Центральна наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського; Інститут археографії. Київ, 1992. 262 с.; Дубровіна Л.А., Слободяник М.С. Историко-культурные фонды как объект междисциплинарных исследований. *Роль библиотек в развитии общества: тезисы докладов международной конф.* Киев, 1989. Вып. 1. С. 33–35.

⁴² Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів Х–XIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*: тези доп. Респ. наради, груд. 1988 р. Київ, 1988. С. 104–106.

⁴³ Франко І. Нарис історії українського письменства. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Ф. 10. Спр. 12478. 7 арк.; Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів Х–XIII ст. С. 104–106.

Науковці виділяють і групу документів, повний текст яких невідомий, але щодо яких є побіжні згадки, які знаходимо у творах давніх авторів. У ПВЛ текстологічно відтворено тексти договорів і грамот, що в науці відносять до дипломатичних міжнародних актів. Договори Київської Русі з Візантією 911, 944 та 971 рр. не дійшли до наших днів ні в оригіналах, ні в автентичних грецьких або давньоруських копіях. Однак їх тексти простежуються за ПВЛ.

Принагідно зазначимо, що існували ще й договори 839, 860, 874 рр. (Київської Русі з греками; договори 860 та 874 рр., укладені Аскольдом («слід» – у ПВЛ); договір 867 р. (у загальних рисах «світських» статей відбив договір 838 р.); договір 907 р. (за ним Візантія мала сплачувати Київській Русі одночасно контрибуцію у вигляді грошей, золотих речей, тканин тощо (текст відбито в ПВЛ; це – перший договір в історії давньоруської міжнародної політики, затверджений за всіма дипломатичними нормами); договір 911 р. (перший письмовий договір, підсумок успішного походу Олега на Візантію в 907 р. (ПВЛ); договір 915 р. (укладено Ігорем з печенігами); договір 944 р. (угода між Київською Руссю та Візантією); договір 945 р. (укладений князем Ігорем з Візантією після його другого, невдалого походу. Хоча і текст цього договору зберігся в ПВЛ, сьогодні вже нема сумнівів щодо його окремого походження); договір 967 р. (договір Святослава з Візантією); договір 971 р. (укладено мир між київським князем Святославом та візантійським імператором Іоаном Цимісхієм, за яким Київській Русі було надано дозвіл привозити до Візантії хліб на продаж); договір 985 р. (мирний договір Русі з Камською Болгарією); договір 1000 р. (перебування князя Володимира на Дунаї в Переяславці (Никонівський літопис)); договір 1006 р. (договір Володимира Святославовича з вольськими болгарами); договір 1008 р. (мир Русі з печенігами); договір 1013 р. (між Київською Руссю та Священною Римською імперією); договір 1014 р. (мирний договір між Польщею та Київською Руссю, скріплений шлюбом Святополка, пасинка Володимира, та дочкою польського князя Болеслава Хороброго); договір 1038 р. (між Польщею та Київською Руссю. Дав можливість визнати новий русько-польський кордон, здійснити обмін бранців, захоплених і Польщею, і русами); трактат 1039 р. (польсько-києво-руський); договір 1046 р. (між Київською Руссю та Візантією, за яким Константинополь мав відшкодувати збитки київським купцям та руському монастирю на Афоні); договір 1052 р. (між Київською Руссю та Візантією).

Це – все одиниці зберігання соборного архіву. Утім, їх не можна, за особливим винятком, торкнутися чи взяти в руки. Частина документів в архіві – не тільки текст (простежений безпосередньо чи опосередковано як згадка в інших історичних джерелах), а й текст, який треба розглядати разом із тривимірним джерелом (печаткою), що має іконографічний ракурс. Печатки мають форму невеликих свинцевих колець, що в зображеннях на них та написах містять значну інформацію для історичних досліджень. Звислі печатки за дипломатичним етикетом майже завжди супроводжували договори, грамоти, угоди. Печатками обидві сторони, що домовлялися, скріплювали спільну угоду. Печатки були підтвердженням офіційних документів. Інколи вони відігравали роль *вірчих грамот* і видавалися на підтвердження князівського представництва (згадуються у грамотах 944 та 971 рр.). Засоби сфрагістики дають можливість установити, кому належала печатка (тривимірний об'єкт), у який час вона була виготовлена. Ідеться приблизно про 1000 печаток періоду княжіння Ярослава Мудрого. Археологічні розкопки останніх років збільшують цю кількість.

Хранителем князівської печатки був металник (виконував обов'язки секретаря на суді, здійснював запис та облік судових штрафів). Він, імовірно, і відповідав за збереження документів.

До XV ст. побутували й вкладні грамоти (сягають корінням у часи князя Володимира (напр.: надання ним грамоти церкві Святої Богородиці десятої частини свого доходу)); судні грамоти (ті, що містили устави про порядок суду, заповітні грамоти або заповіті). Навіть в елементах формуляра цих грамот – інтитуляції, інскрипції – міститься чимало унікальної інформації, яку не можна почерпнути з інших джерел. В інтитуляції перераховуються члени посольств, що супроводжується вказівками імен князів; в інскрипції зазначено імена візантійських імператорів і т. д.

Можна припустити, що в бібліотеці-архіві Софійського собору зберігалися: договірна грамота князя Ігоря 946 р.; грамота 957 р. (княгині Ольги для посольства у Візантію); грамоти 971 р., 977 р. і 978 р.; грамота 980 р.; грамота чи супровідний лист 990 р.; грамоти 991 р.; грамота (чи супровідний лист) 999–1000 рр.; грамоти 1000 р.; грамота 1001 р. (див.: Степену книгу, I, 270, Никонівський літопис); грамота 1015 р. посольства Ярослава; 1017 р. – німецького посольства, що прибуло в Київську Русь; 1034 р. супровідний документ (до великого князя Ярослава прибуло посольство з Норвегії); грамота (або супровідний документ) 1040 р. киево-руського посольства до французького короля Генріха I; грамота 1043 р. (див. Хроніку Ламберта); 1044 р. (посольство на Русь із Франції на чолі з

єпископом Шелонським Рожером для переговорів щодо одруження Генріха I з дочкою Ярослава Мудрого); пам'ятки українського законодавства (Устав 882 р., виданий князем Олегом після захоплення Києва; Устав княгині Ольги 945 р., виданий після придушення повстання; Земельний устав Володимира Святославовича; Устав князя Володимира про розбої; Церковний статут Володимира (див.: Кормчі книги, представлені списками XIII–XVIII ст. та ін. джерела)) і т. д.⁴⁴

Так, Устав Володимира Великого є пам'яткою середньовічної культури, містить правні норми (ними визначалися компетенції церковних судів, правне становище Церкви і духовенства, право Церкви на десятину тощо). Зберігся в доволі великій кількості списків XIV–XIX ст.; у значній кількості переробок. Деякі з них являють собою самостійну історичну цінність, відбивають конкретну епоху та її культуру. У науці визначають щонайменше сім редакцій Уставу, які стосуються XIII–XVII ст. (серед них – Волинська, Печерська, Синодальна). Загалом понад 200 списків XIV–XIX ст.

Рукописи, в яких міститься Устав Володимира, зберігаються в бібліотеках Києва, Львова, Харкова, Варшави, Вільнюса, Москви, Санкт-Петербурга. Переробки і списки Устава відбивають еволюцію в царині юрисдикції на давньоруських землях, трансформацію відносин між княжою владою та Церквою.

На думку О.Г. Лотоцького, українські списки Уставу найближчі до оригіналу, в чому його підтримує К.В. Харлампович (два списки Румянцевського № 235 та Погодінського № 234, третій – Волинського давньосховища)⁴⁵. На українське походження оригіналу, за К.В. Харламповичем, вказують незрозумілі для російських учених слова, але органічні й типові для української мови. Устав «уявляв себе синтезом не тільки грецької правотворчості і національно української правосвідомості, але й канонічного права римсько-католицької Церкви, що вплинуло на Устав чи безпосередньо, чи – ще правдоподібніше – через посередництво права різних народів Західної Європи»⁴⁶.

Сегмент бібліотеки-архіву Київського Софійського собору – патріарший архів, який побіжно згадується, в основному, у працях історико-богословів.

Якщо в рукописній традиції виявляється хоча б один список того чи іншого послання, то таке листування виходить поза межі приватного, хоча деякі з них і дійшли до сьогодні в певних переказах: лист патріарха Фотія князю Аскольду; листування імператора Костянтина Багрянородного з княгинею Ольгою; листи імператора Василя до Володимира Святославовича; листи імператора Костянтина до Володимира Святославовича; лист (охоронний та рекомендаційний), що імператор Феоділ дав київським послам, які в супроводі візантійського посольства відправилися в Ангельгейм; лист 1006 р. (у ньому єпископ Брунон Кверфуртський із Німеччини називає князя Володимира «повелителем русів, могутнім, завдячуючи своєму королівству та багатству»); лист Предислави до Ярослава Мудрого та ін.⁴⁷

Отже, соборний архів як складник сукупного фонду Бібліотеки XI ст. Київського Софійського собору (книжний та архівний сегменти), з нашого погляду, виконував функцію державного, міського, приватного, патріаршого. Дипломатичний сегмент архіву містив документи, що відбивали зовнішню політику Київської Русі, її міжнародні відносини; практику міжнародних контактів та зв'язків.

Висновок. Давньоруську бібліотеку розглянуто як зібрання рідкісних книг, книжкових пам'яток як пам'яток історії та культури, що й складають фонд книгозбірні.

Досвід організації роботи БКСС можна, наприклад, простежити з організації фонду бібліотеки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря. Весь його фонд поділявся за мовними ознаками, а всередині мав підрозділи. Ідеться про чотири відділення. Перше: книги, видані церковнослов'янською та давньоруською мовами (книги Святого Письма; праці святих отців та вчителів Церкви; тлумачення Святого Письма; церковні канони; наукові, філософські праці та ін.); друге: те саме, але єврейською, грецькою та латиною, французькою, німецькою, польською мовами (книжок чотирима останніми мовами у БКСС не було, натомість були праці староболгарською); відділення, на штаті третього, теж не було, оскільки цей розділ у бібліотеці Золотоверхого монастиря складався з манускриптів і рукописів давньоруською та іноземними мовами.

⁴⁴ Солонська Н.Г. Дипломатичний архів бібліотеки Ярослава Мудрого. Спроба реконструкції. *Україна дипломатична*. 2005. С. 32–42.

⁴⁵ Харлампович К.В. Олександр Лотоцький. Церковний устав князя Володимира Великого. *Інститут рукопису НБУВ*. Ф. 10. Спр. 18464. Арк. 42.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Докладніше див.: Брайчевський М.Ю. Київський великокнязівський архів X–XIII ст. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей Республіканської наради, грудень 1988 р.* Київ, 1988. С. 104–106.

Нами пропонується ввести в науковий і культурний обіг таку дефініцію, як *пам'ятка бібліотечної культури*. Науково-реєстраційний опис дає змогу здійснити науковий облік пам'яток бібліотечної культури світу. Сьогодні не існує наукового обліку бібліотечних пам'яток, тому колосальні масиви історико-культурної спадщини залишаються поза науковим і культурним обігом.

Окремі культури – це водночас і цивілізації, тож бібліотека, певною мірою, виконує роль синтезатора цих цивілізацій. Відтак БКСС дає зріз синтезованого (узагальненого) уявлення про період княжіння Ярослава Мудрого, розвиток культури, освіти, духовності, власно, – інтелектуальної думки епохи Київської Русі, знань про Україну часів її княжої доби.

Бібліотека XI ст. Київського Софійського собору відіграє принципово важливу роль для об'єктивної реконструкції історичної реальності, явищ з історії розвитку форм суспільної свідомості людей, їх духовної діяльності, історії ідеологій, що входять у загальну тканину культурного, економічного і політичного розвитку давньоруського суспільства.

References

Bondar, S.V. (2006). Pravoslavnyi khram i tserkovne nachynnia yak dzherelo dlia rekonstruktsii filofsko-istorychnykh uiaavlennia Davnoi Rusi [An Orthodox church and church utensils as a source for reconstructing the philosophical and historical ideas of Old Rus]. *Istoriia religii v Ukraini – History of religions in Ukraine*. B. 2. Lviv, Ukraine.

Demchuk, R.V. (2013). Sofiia Kyivska yak hierotopichnyi proekt [Sophia of Kyiv as a hierotopic project]. *Sophia readings: Materials of VI International scientific and practical conference «Christian shrines – Tablets of eternity, wisdom, and beauty: new facets of knowledge» (May 26–27, 2011)*, P. 49–55. Kyiv, Ukraine.

Didukh, L.M. (2010). Pro ody n malovidomyi khrystyianskyi siuzhet na ikonakh davnoruskoho chasu [About a little-known Christian story on icons of the Old Rus period]. *Sophia readings: Materials of V International scientific and practical conference «Spiritual potential and historical context of christian art» (May 28–29, 2009)*, P. 51–61. Kyiv, Ukraine.

Dubrovina, L.A. (1999). Rukopysna knyha yak obiekt natsionalnoho bibliografichnoho repertuaru Ukrainy v konteksti poniattia “pysemna pamiatka” ta yii avtora [Manuscript book as an object of the national bibliographic repertoire of Ukraine in the context of the concept of «written monument» and its author]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho – Scientific papers of Vernadsky national library of Ukraine*, 2, P. 185–198. Kyiv, Ukraine.

Dubrovina, L.A. (2005). Metodolohichni zasady istorychnykh doslidzhen u bibliotekoznavstvi ta dokumentoznavstvi: bazovi pryntsyipy ta poniattia [Methodological foundations of historical research in library and document science: basic principles and concepts]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library science. Documentation studies. Informology*, 1. Kyiv, Ukraine.

Dubrovina, L.A. (1992). Kodykolohiia ta kodykohrafiia ukrainskoi rukopysnoi knyhy [Codicology and codicography of Ukrainian manuscripts]. Kyiv, Ukraine.

Fuko, M. (2003). Arkheolohiia znannia [The archaeology of knowledge]. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V., Kaporikov, D., Shevchuk, V. (2021). Sviadchennia osoblyvoho poshanuvannia freskovo-ho obrazu Bohorodytsi Oranty u Sofii Kyivskii [The celebration of the special veneration of the fresco image of the Virgin Oranta in St. Sophia of Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 44–51.

Korniienko, V.V. (2010–2020). Korpus hrafiti Sofii Kyivskoi (XI – pochatok XVIII st.) [The graffiti corpus of St. Sophia of Kyiv (11th – the early 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V. (2007). Hraffiti z apokalipsychnym siuzhetom u Sofii [Graffiti with an apocalyptic plot in St. Sophia of Kyiv]. *Kyivskii Istoriia religii v Ukraini – History of religions in Ukraine*. B. 2. Lviv, Ukraine.

Korniienko, V. (2009). Novovyiavleni pamiatky davnoruskoi literatury na freskakh Heorhiivskoho prydlu Sofii Kyivskoi [Newly discovered monuments of Old Rus literature in the frescoes of the St. George's chapel of St. Sophia of Kyiv]. *Mohyla readings 2008: Collection of scientific papers: Church and museums: losses of the XX c.*, P. 325–330. Kyiv, Ukraine.

Korniienko, V.V. (2016). Psaltyr v hrafiti Sofii Kyivskoi [The Psalter in the graffiti of St. Sophia of Kyiv]. *VIII Old Rus historical and philosophical readings «Philosophical ideas in the culture of Kievan Rus»*. In *memory of the outstanding Ukrainian philosopher V.S. Horsky*. Kyiv, Ukraine.

Kovalevska, O.O. (2013). Do pytannia identyfikatsii svitskykh postatei u kompozytsii Pershoho Vselenskoho soboru v stinopysi Sofiiskoho soboru v Kyievi [On the Question of Identification of Secular Figures in the Composition of the First Ecumenical Council in the Mural of St. Sophia Cathedral in Kyiv]. *Sophia Readings: Materials of VI International scientific and practical conference «Christian shrines – Tablets of eternity, wisdom, and beauty: new facets of knowledge» (May 26–27, 2011)*, P. 70–80. Kyiv, Ukraine.

Kuleshov, S.H. (1995). Dokumentalni dzherela naukovoi informatsii: poniattia, typolohiia, istoriia ty-polohichnoi skhemy [Documentary sources of scientific information: concept, typology, history of the typological scheme]. Kyiv, Ukraine.

Kuleshov, S.H. (1995). Pro znachennia poniattia «dokument» [On the meaning of «document»]. *Biblioteknyi visnyk – Library bulletin*, 1, P. 1–4. Kyiv, Ukraine.

- Nikitenko, N. (2000). Mudrist Yaroslava – yakoiu vona bula naspravdi [Yaroslav's wisdom – what it really was]. *Viche – Veche*, 9, P. 123–135. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2018). Mozaiky Sofii Kyivskoi [Mosaics of St. Sophia of Kyiv].
- Nikitenko, N.M. (2003). Sviata Sofiia. Istoriia v mystetstvi [St. Sophia. History in art].
- Nikitenko, N.M. (2016). «Den narodzhennia» Sofii Kyivskoi: davnist i sohodennia [The «Birthday» of Sophia of Kyiv: the past and the present]. *Sofiia Kyivska : Vizantiia. Rus. Ukraina: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh 170-littiu z dnia narodzhennia akademika F.I. Uspenskoho (1845–1928) – Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine: a collection of scientific papers dedicated to the 170th anniversary of academician F.I. Uspensky (1845–1928)*, 5, P. 243–258. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N., Korniienko, V. (2012). Drevneishye hruffyty Sofyy Kyevskei y vremia ee sozdania [The ancient graffiti of Sophia of Kyiv and the time of its creation]. Kyiv, Ukraine.
- Peshchak, M.M. (1999). Biblioteka Yaroslava Mudroho y zarodzhennia v nii bibliohrafichnoho opysu [The library of Yaroslav the Wise and the origin of bibliographic description in it]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho – Scientific works of the Vernadsky National Library of Ukraine*, 2, P. 219–227. Kyiv, Ukraine.
- Riasnaia, T.M. (2010). Prykhovanyi zhyvopys Sofii Kyivskoi. Pytannia atrybutsii [Hidden painting of St. Sophia of Kyiv. The question of attribution]. *Sophia readings: Materials of V International scientific and practical conference «Spiritual potential and historical context of christian art» (May 28–29, 2009)*, P. 148–156. Kyiv, Ukraine.
- Shumylo, S. (2022). Tvory prepodobnogo Yefrema Syryna v Kyivskii Rusi [Works of St. Ephraim the Syrian in Kievan Rus]. *Siverian. litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 91–98. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N. (2020). Fresky ta mozaiky Kyivskoho Sofiiskoho Soboru yak istorychne dzherelo atrybutsii fondu yoho biblioteki – XI stolittia [Frescoes and mosaics of St. Sophia cathedral as a historical source of attribution of the collection of its library – 11th c.]. *Orthodoxy in Ukraine: a collection of articles to the 400th Anniversary of the Restoration of the Orthodox Kyiv Metropolis by Patriarch Theophanes of Jerusalem*, P. 247–266. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N.H. (2005). Davnoruska biblioteka yak polifunktsionalna systema ta yak tvorennia v systemi kultury Kyivskoi Rusi [The Old Rus library as a polyfunctional system and as a creation in the cultural system of Kievan Rus]. *Kultura narodov Prychernomoria – Culture of the Prychernomoria peoples*, 60, T. 1, P. 9–20. Simferopol, Ukraine.
- Solonska, N.H. (2007). Teoretyko-metodolohichni zasady vyvchennia davnoruskykh bibliotek [Theoretical and methodological foundations of the study of Old Rus libraries]. *Development of library science, education, professions in the conditions of informatization of society: Theses of the International scientific-practical conference*, P. 39–41. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N. H. (2018). Bohosluzhbova spivochka knyha v bibliotetsi XI st. kyivskoho Sofiiskoho soboru [A liturgical song book in the 11th-century library of St. Sophia cathedral in Kyiv]. *Orthodoxy in Ukraine: The Ukrainian church in the history of the Ukrainian state. To the 100th anniversary of the Ukrainian revolution, the state body for religious affairs and the struggle for autocephaly (November 20, 2018)*, P. 732–746. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N. (2017). Kyivskiy Sofiiskiy sobor yak dokazova baza isnuvannia biblioteki XI st. pry nomu ta knyzhnoi kultury kniazhoi doby Ukrainy [Kyiv St. Sophia cathedral as evidence for the existence of the 11th-century library and the Book Culture of the princely age of Ukraine]. *Orthodoxy in Ukraine: a collection of materials. VII International scientific conference, devoted to the 25th anniversary of the restoration of the Kyivan Orthodox Church. 25th anniversary of the restoration of the Kyiv Orthodox Theological Academy (1992-2017)*, 2, P. 151–161. Kyiv, Ukraine.
- Solonska, N.H. (2001). Litopysni dzherela do istorii formuvannia biblioteki Yaroslava Mudroho [Chronicle sources to the history of the formation of the library of Yaroslav the Wise]. *Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats: dzhereloznavchi dystsypliny – Archival studies. Archaeography. Source studies: interdepartmental collection of scientific papers: source studies disciplines*, 3, P. 209–236. Kyiv, Ukraine.
- Stepovyk, D.V. (1996). Istoriia ukrainskoi ikony X–XX st. [History of the Ukrainian icon of the 10th–20th c.]. Kyiv, Ukraine.

Солонська Наталія Гаврилівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Відділу зарубіжної україніки Інституту книгознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, Україна)

Solonska Natalia – candidate of historical sciences, senior research fellow, department of foreign Ukrainian, Institute of bibliography V.I. Vernadsky National library of Ukraine (62 Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine).

E-mail: solonska.n@ukr.net

THE LIBRARY OF KYIV ST. SOPHIA CATHEDRAL OF THE 11TH CENTURY IN THE HISTORY OF THE MONASTERY: THE CONTEXT OF SOPHIA SCIENCES

The historical experience of the libraries of Kyivan Rus is unique in the context of studying knowledge about the princely period as a component of the history of Ukraine. One of the historical images of the past, the carrier of information about it – the Library of the Kyiv Sophia Cathedral of the 11th c. (hereinafter – BCSS). The cathedral book collection is evidence of the statehood of princely Ukraine. It is the

primary source of the beginnings of knowledge about Ukraine; about vectors of international relations of Kyivan Rus; reflecting the international image of the ancient Rus country, politics; reflects the worldview, the peculiarity of the thinking of the representatives of the age; a formalized reflection of society's culture, social picture; the development of Christianity; is an artifact of preservation and use of documentary memory of Eastern Christianity; a stronghold of Christian spirituality; assumed the role of a center of Old Russian Orthodoxy. As a material object, the BCSS reflects the level of social consciousness of the time; socio-cultural system, which in terms of functions and purpose belongs to social systems; one of the first social institutes of Kyivan Rus; the structure of which is a complex, multifunctional system, from the point of view of the interaction of objects (book storage, library-archive, book warehouse, scriptorium, circle of scribes-translators-philosophers; princely clerical office; lower school). It plays an important role for the objective reconstruction of historical reality. This is a historical monument; a monument of spiritual and library culture; written and verbal historical source; library model of its era. It became a model for the establishment of monastic libraries of pre-Mongol and post-Mongol Rus, private book collections of Cossack headmen, landowner book convocations and collections, libraries of higher educational institutions, libraries of the Kyiv theological academy, Ostroh academy, modern Ukrainian libraries, etc.

Key words: library of the Kyiv Sophia cathedral of the 11th century, library of Yaroslav the Wise; history of the princely age of Ukraine; Sofia studies, library history studies.

Дата подання: 23 березня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Солонська, Н. Бібліотека Київського Софійського собору XI століття в його історії: контекст Софієзнавства. *Сіверянський літопис*. 2023. № 4. С. 172–184. DOI: 10.58407/litopis.230416.

Цитування за стандартом APA

Solonska, N. (2023). Biblioteka Kyivskoho Sofiiskoho soboru XI stolittia v yoho istorii: kontekst Sofiieznavstva [The library of Kyiv st. Sophia cathedral of the 11th century in the history of the monastery: the context of Sophia sciences]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 172–184. DOI: 10.58407/litopis.230416.

